

A Nyelvtudományi Intézet műhelyeiből

Túlvilági praktikák a nyelvtörténet szolgálatában

Nem csillognak fényesen, nincsenek látványos méreteik, művészi kidolgozottságuk sem érdemel különösebb figyelmet – ám régészek és nyelvészek ritka kincsékként tekintenek rájuk. Ókori temetőkből, kutakból, szent helyek elrejtett zugaiból kerülhetnek elő az apróra összetekert vékony ólomlapok, belső oldalukon egy hosszabb-rövidebb szöveg, alig látható betűkkel bekarcolva. Két évezreddel ezelőtti helyi viszályok, személyes konfliktusok körvonalai sejtnek fel rajtuk.

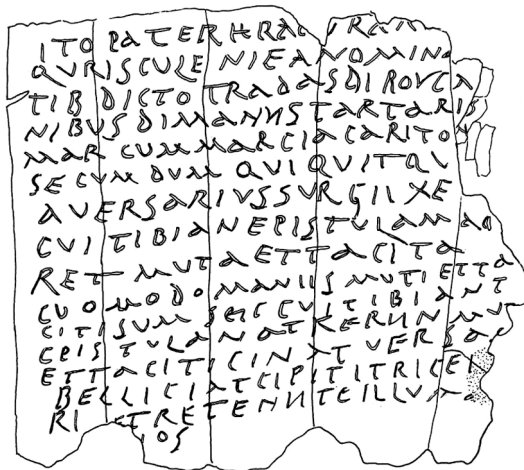
A modern néven *átoktábláknak* nevezett leletek titkosan végzett szertartások kellékei voltak az ókori mediterráneumban és a Római Birodalom provinciáiban. Isteni erőnek szánt üzenetként születtek meg, mágusok készítették őket olyan megrendelők számára, akik már nem bíztak abban, hogy gondjaikat földi eszközökkel meg tudják oldani. Többnyire egy elkészeredett szerelmes, egy konkurencia által fenyegetett kereskedő vagy iparos, esetleg perbe fogott ártatlan (vagy bűnös) fordult a túlvilági praktikákat ismerő szakemberhez, hogy ellenfelét egy titkos rítus alkalmazásával ellehetetlenítse. A műfaj laza keretei között megfogalmazott szövegek nem estek át többszörös átnézésen, javításon, mint általában az ókorból fennmaradt hivatalos iratok vagy az évszázadokon át másolt kódexek, ezért hitelesebben közvetítik számunkra azokat a beszélt nyelvi jelenségeket, amelyek a lejegyzett szöveget befolyásolhatták.

Noha többszázas nagyságrendben ismerünk ilyen leleteket szerte a Római Birodalomból, az első budapesti átoktáblát csak 2007-ben azonosította dr. Lassányi Gábor ásatásvezető régész a mai óbudai Graphisoft irodapark helyén fekvő egykor hatalmas római kori temető feltárása során. Aquincum területéről azóta újabb négy darab került elő. Ezzel párhuzamosan Szombathelyen, Pannónia egyik vallási központjában három tábláskát találtak a régészek a dr. Sosztarits Ottó vezette ásatásokon. Elolvasásuk, értelmezésük, valamint nyelvészeti feldolgozásuk a Nyelvtudományi Intézetben működő Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban történt.

A Pannoniában beszélt latin nyelv és általában az egyes területekre jellemző dialektusok megismerése régóta foglalkoztatja a nemzetközi kutatást, hiszen olyan folyamatok mutatkoznak meg általuk, melyek több lépcsőben végső soron az újlatin nyelvek kialakulásához vezettek. A területi változások és a nyelvöldrajzi tagolódás kutatása azonban a latin esetében régóta kihívás elé állítja a nyelvészeket, hiszen csak írásos szövegemlékek állnak rendelkezésünkre. A Nyelvtudományi Intézet egykori igazgatója, Herman József professzor dolgozta ki azt a statisztikai módszert, melynek segítségével láthatóvá kezdtek válni az egyes területekre bizonyos időszakokban jellemző sajátosságok. A közvetlen forrásokon, mint például a többnyire a megtalálás helyszínéhez közel megszóvegezett köfeliratokon vagy éppen átoktáblákon felbukkanó, rendszert mutató betűtívesztések, valamint a klasszikus latintól való alaktani, mondattani, lexikai eltérések egymáshoz viszonyított gyakorisága kirajzolja egy terület jellegzetességeit. Kutatócsoportunk megalakításakor dr. Adamik Béla ezt a metodikát finomította tovább, valamint a feldolgozandó források körét ki-

bővítette térben, időben és műfajában is, hogy a számítógépes adatbázisba kigyűjtött óriási hibakatalógus minél szélesebb spektrumban tudjon rávilágítani az irodalmi források által elfedett, azok mögött zajló valós nyelvi változásokra.

Az eddig előkerült pannoniái átoktáblák különleges jelentőséggel bírnak. Ebben a provinciában a mindennapi beszélt nyelv, a vulgáris latin tanulmányozására alkalmas források legnagyobb részét – éghajlati és történelmi okokból – a köfeliratok teszik ki. Itt nem maradtak fenn papiruszok, viasztáblák és további olyan szöveghordozók, melyek a hétköznapi élet során, különösebb nyelvi ellenőrzés nélkül született feljegyzéseket, leveleket tartalmaznak. A nagy nyilvánosságnak szánt sírfeliratok, építési vagy fogadalmi feliratok többnyire formulákból, panelekből állnak, aránylag kevesebb hibával íródtak, mint a lopva készült átoktáblák (ne feledjük, már a XII táblás

törvények is tiltották a mágiát!). Noha az átoktábláknál is kimutatható, hogy mágikus szakkönyvek előírásait követték, sőt a lejegyzésre technikailag is előkészültek (az eltervezett szövegnek megfelelő nagyságú táblát vágtak ki, esetleg a margót is bekarcolták), de a szertartás egyes elemei talán elvonhatók a lelepleződéstől is tartó mágus figyelmét, és gyakran pontatlanul, a standard formákra nem ügyelve rőtta le a szöveget.

A vulgáris latinra jellemző „hibák” ismerete segít abban, hogy kétezer év távlatából a szöveg teljes értelme világos legyen számunkra, és a régészeti leletet szűkebb kontextusba tudjuk helyezni. Nézzünk

egy példát: az egyik aquincumi tábla a közbenjáró istenek megszólításával kezdődik. A jól olvasható ITOPATER után egy töredékes [- -]QVRISCVLNI betűsor következik. Párhuzamok alapján a két név olvasásakor felmerül, hogy az alvilág urát, *Dis Patert* és az istenek hírnökét, *Mercuriust* láthatjuk bennük. Az általunk is jól ismert standard alakoktól való eltérések mindegyike megmagyarázható a beszélt nyelvi jelenségeknek az írásban való általános megnyilvánulásával. *Dis Pater* megszólító esetének nem klasszikus alakját *Dite Pater* formában megőrizte számunkra néhány felirat a birodalom különböző provinciáiból. Az itteni, még ettől is eltérő alakot, a hiányzó szókezdő *D*-vel egyfajta palatalizációs folyamat magyarázza meg, míg az *e* helyetti *o* használata egy bonyolultabb, lényegében a teljes esetrendszer felborulását mutató változássorra utal. A másik isten a költők által is használt jelzőjével szereplő *Mercurius Cyllenius*. A *q* felbukkanása a *c* helyén azért nem tekinthető váratlanoknak, mert *qu* és *c* ekkor már fonetikailag azonos hangot jelölt. Végül a görögből átvett szavak esetén az *y*-nal jelölt hangnak sem volt állandó kiejtése, ebben a zavarban az *y*-t hol *i*-nek, hol *u*-nak írták.

Az átoktáblák forrástípusánál nem ritkán a régészeti kontextus nyújt segítséget a nyelvi szabályokkal közelebről nem megmagyarázható fordulatokhoz. A vulgáris latinra jellemző lexikai újítások egyik jellegzetes példája a más mágikus szövegekben is előforduló, magára a betűkre, az íróvesszőre utaló *aversus* szó. A nemzetközi kutatás sem elégedett meg a szokásos 'elfordított, elfordult, ellenséges' jelentéssel. Am a reménytelennek tűnő peres eljárás során készült aquincumi tábla mellett talált, bizonyítottan szándékosan meghajlított íróvessző megmagyarázta a kifejezést: „Ahogyan ezt megtört íróvesszővel írom, úgy törjön meg az ellenségeim nyelve is.”

Barta Andrea

A szerző az intézetben működő Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa. A kutatást a NKFIH K 124170 számú pályázata támogatta.